

Kamila Szyszka

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

w Olsztynie

ORCID: 0000-0002-2869-2526

(Kon)teksty dekonsumpcji – systematyczny przegląd literatury

Antykonsumpcyjne strategie życiowe, które określić można mianem dekonsumpcji, zyskują obecnie na sile. Jako że sposób konsumpcji wpływa na inne obszary funkcjonowania jednostek, na uwagę zasługuje społeczny świat dekonsumentów, charakteryzujących się postawą odpowiedzialności i oporem wobec dominujących dyskursów konsumeryzmu. Celem badań było przeprowadzenie systematycznego przeglądu raportów badawczych poświęconych zagadnieniu codzienności społecznego świata dekonsumentów, z uwzględnieniem stosowanych przez badaczy metod i ram teoretycznych. Analiza wyników doprowadziła do wyłonienia głównych kategorii pojęciowych oraz wskazała na duże zainteresowanie badawczy zagadnieniami relacji i negocjacji. Zjawisko dekonsumpcji staje się coraz powszechniejszym polem badawczym różnych dyscyplin nauk społecznych, lecz jest niedostatecznie eksplorowane w kontekście Polski i innych postsowieckich krajów Europy. Działalność edukacyjna i wychowawcza dekonsumentów jest omawiana w sposób marginalny.

Słowa kluczowe: pedagogika ogólna, dekonsumpcja, etyczna konsumpcja, konsumeryzm, konsumpcja, przegląd literatury, przegląd systematyczny

(Con)texts of deconsumption – A systematic literature review

Anti-consumer life strategies, which can be described as deconsumption, are now gaining strength. Since the way of consumption affects other areas of life, the social world of deconsumers, characterized by an attitude of responsibility and resistance to the dominant discourses of consumerism, deserves attention. The aim of the research was to conduct a systematic review of research reports devoted to the issue of everyday life in the social world of deconsumers, taking into account methods and theoretical frameworks used by researchers. The analysis of the results led to the emergence of main conceptual categories and indicated a high interest in the issues of relations and negotiations. The phenomenon of deconsumption is becoming an increasingly common field of research in various disciplines of social sciences, but

it is insufficiently explored in the context of Poland and other post-Soviet European countries. The educational and upbringing activity of deconsumers is discussed in a marginal way.

Keywords: general pedagogy, deconsumption, ethical consumption, consumerism, consumption, literature review, systematic review

Wprowadzenie

Jednym ze znamion ponowoczesności jest według Zygmunta Baumana (2006) konsumeryzm, rozumiany jako konsumpcja rozlewająca się na wszystkie obszary ludzkiej działalności, napędzana uczuciem wiecznego niezaspokojenia oraz potrzebą ciągłej wymiany posiadanych produktów na nowsze. Charakterystyczne dla zachodniego społeczeństwa postindustrialnego przesunięcie środka ciężkości z wytwarzania produktów na ich konsumowanie doprowadziło do zastąpienia etyki pracy etyką konsumpcji, której podstawową normą jest umiejętność i chęć konsumowania (Bauman, 2006, s. 67). Prześiąknięcie zachodnich umysłów ideologią konsumpcji uznaje się obecnie za fakt, co wyraża się w określaniu współczesnej rzeczywistości społecznej mianem: „społeczeństwa konsumpcji” (Baudrillard, 2006; Jameson, 1997; Katona, 1964), „kultury konsumpcji” (Bauman, 1998) lub „cywilizacji konsumpcji” (Golka, 2012, s. 236–268) – podając jedynie kilka przykładów.

Taki stan rzeczy spotyka się od wielu lat z szeroką krytyką zwracającą uwagę na negatywny wpływ konsumeryzmu na funkcjonowanie jednostek i społeczeństw oraz na stan środowiska naturalnego. Obok publikacji wyżej wspomnianych badaczy na szczególną uwagę zasługują tu również inne koncepcje: makdonaldyzacji społeczeństwa George’a Ritzera (2003); kapitałocenu Jasona Moore’a (2016) oraz dewzrostu (D’Alisa i in., 2020); a także krytyka społeczeństwa konsumpcyjnego z perspektyw: posthumanizmu (Chmara, 2019; Radomska, 2010), ekofilozofii (Konstańczak, 2005) i pedagogiki krytycznej (Giroux, 2012; Melosik, 2011; 2012) – wymieniając zaledwie kilka przykładów. Nie sposób pominąć również istotnej roli, jaką w krytyce konsumeryzmu odegrały instytucje rządowe i pozarządowe, publikujące liczne raporty o stanie środowiska oraz specjalistyczne dokumenty wzywające do zrównoważonej konsumpcji. Za przykład posłużyć tu może *Raport o stanie świata* Klubu Rzymskiego lub dokument *Agenda 21* opracowany podczas Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 roku.

W świetle wieloletniej tradycji krytycznej nie dziwi fakt wyłaniania się alternatywnych strategii konsumpcyjnych, do których zaliczyć można między innymi: weganizm, freeganizm, minimalizm, ruch zero waste, frugalizm, dobrowolną prostotę (ang. *voluntary simplicity*), ruchy nowo-chłopskie (ang. *back-to-the*

-landers) czy tworzenie eko-wspólnot. W literaturze przedmiotu działania tego typu określa się zbiorczo mianem: „zrównoważonej konsumpcji” (Łuczka, 2016), „etycznej konsumpcji” (Bylok, 2016), „zielonego konsumeryzmu” (Neale, 2007) lub „dekonsumpcji” (Patrzalek, 2019) – wymieniając zaledwie ułamek proponowanych terminów.

Mimo że dostępne są liczne publikacje pedagogiczne poświęcone problemowi konsumeryzmu (m.in.: Futyma, 2016; Mazurek, 2018; Tupieka-Buszmak, 2016), zagadnienie dekonsumpcji wciąż pozostaje słabo rozpoznane w literaturze pedagogicznej, badającej przede wszystkim jej postrzeganie przez studentów (Ciążela, 2015; Korwin-Szymanowska i Tuszyńska, 2022). Tymczasem dekonsumenci przyjmują postawę odpowiedzialności i nonkonformizmu wobec symbolicznych pryncypiów społeczeństwa konsumpcyjnego (zob. Bourdieu, 2004, s. 8). Zagadnienie to jest zatem istotne z punktu widzenia pedagogiki, gdyż wiąże się z codzienną realizacją postulatów krytyków konsumpcjonizmu, w tym: pedagogiki krytycznej, ekopedagogiki i teorii zrównoważonego rozwoju (Białek, 2007).

Celem artykułu jest prezentacja wyników przeglądu systematycznego projektów empirycznych poświęconych społecznemu światu dekonsumentów¹, z uwzględnieniem stosowanych przez badaczy metod i ram teoretycznych, co przyczyni się do wprowadzenia tego wciąż marginalnego w pedagogice zagadnienia do jej dyskursów.

Metoda

Prezentowany przegląd literatury dotyczący społecznego świata dekonsumentów przeprowadziłam metodą przeglądu systematycznego. Jest to specyficzna metoda analizy literatury rozwijana od lat 90. XX wieku związana z ideą *Evidence-Based*, czyli nauki opartej na dowodach. Mimo że tradycyjnie przeglądy systematyczne były wykorzystywane przede wszystkim w naukach medycznych, na początku XXI wieku zaczęły przenikać także do nauk społecznych (Makowska, 2020), aby stać się powszechnie stosowaną w tym obszarze metodą badawczą, o czym świadczy bogactwo (głównie zagranicznych) publikacji.

Decyzję o wyborze tego podejścia badawczego podjęłam ze względu na jego naukowy charakter. Przegląd systematyczny jest metodą o jasno zdefiniowanych etapach badawczych mających na celu ograniczenie błędów systematycznych,

---

¹ Dla uproszczenia korzystam tutaj jedynie z określeń: *dekonsument* i *dekonsumpcja*, mimo że są one stosowane w literaturze zamiennie z takimi określeniami, jak np.: *zielona konsumpcja*, *etyczna konsumpcja*, *odpowiedzialna konsumpcja*, *zrównoważona konsumpcja* czy *antykonsumpcja*. Podczas przeszukiwania baz danych zawsze brałam pod uwagę różnorodność terminologiczną, co sygnalizuję, dodając symbol „*” przy określeniach *dekonsument* i *dekonsumpcja*.

czyli tendencyjności (Petticrew i Roberts, 2006, s. 9). Strategie selekcji, oceny i syntezy źródeł są szczegółowo opisane, a poszczególne etapy koncentrują się wokół precyzyjnie sformułowanego pytania badawczego (lub zestawu pytań) (Mazur i Orłowska, 2018, s. 236). Mimo że to tradycyjny narracyjny przegląd literatury cieszy się większą popularnością, jest on związany z licznymi problemami. W porównaniu z przeglądem systematycznym stanowi raczej dyskusję nad dostępną literaturą niż naukowe narzędzie. Ze względu na brak usystematyzowanej metody przeprowadzania takich przeglądów, prowadzą one często do tzw. *cherry picking*, czyli subiektywnego doboru badań w celu umocnienia własnego punktu widzenia. Ich wartość jest uzależniona w dużej mierze od statusu eksperckiego badacza (Petticrew i Roberts, 2006, s. 10), któremu ufa się niejako „na słowo”. Przegląd systematyczny, będący – co prawda – zdecydowanie bardziej czasochłonnym przedsięwzięciem, jest natomiast metodą zorientowaną na ograniczanie stronniczości i zapewnianie kompleksowego oraz wyważonego doboru literatury, co czyni go bardziej miarodajnym.

Metodyka przeglądu systematycznego obejmuje następujące, przedstawione przez Martę Makowską (2020), etapy: (1) zaplanowanie przeglądu, w tym: stworzenie zespołu badawczego i przydzielenie zadań oraz ustalenie harmonogramu i budżetu; (2) zdefiniowanie zakresu przeglądu (zapoznanie się z innymi opublikowanymi przeglądami), sformułowanie pytania badawczego oraz ustalenie kryteriów włączenia/wyłączenia; (3) stworzenie i rozwinięcie strategii przeszukiwania, w tym: wybór baz danych oraz określenie słów kluczowych i operatorów wyszukiwania; (4) wyszukiwanie i selekcja badań, w tym: analiza tytułów, abstraktów i pełnych tekstów oraz usuwanie duplikatów; (5) ocenianie metodologicznej jakości badań; (6) ekstrakcja i synteza danych.

Budowę korpusu danych do potrzeb badań własnych przeprowadziłam zgodnie z zasadami przeglądu systematycznego (Makowska, 2020) w okresie od 16 października do 30 grudnia 2022 roku. Na pierwszym etapie dokonałam przeglądu systematycznego przeglądów systematycznych². Umożliwiło mi to ostateczne sformułowanie celu przeglądu, jakim była identyfikacja badań koncentrujących się na praktykach codzienności społecznego świata dekonsumentów*. Rozpoczynając pracę, sformułowałam pytania badawcze: Jakie ramy teoretyczne i metody badań jakościowych wykorzystują badacze w badaniach nad praktykami codziennego świata dekonsumentów*? Jaki aparat pojęciowy wyłania się z inter- i transdyscyplinarnych analiz? Określiłam również zakres planowanego przeglądu, który wyraża się w jego pięciu zadaniach: (1) zebranie pod jeden termin parasol („dekonsumpcja*”) różnych jej przejawów (dobrowolna prosto-

---

² Z uwagi na ograniczenia związane z długością tekstu nie zamieszczam tu szczegółów dotyczących tego etapu.

ta, freeganizm, minimalizm itp.); (2) koncentracja na badaniach poświęconych różnym aspektom złożonej kategorii praktyk codzienności społecznego świata dekonsumentów*, jak np.: wartości, relacje społeczne, autoprezentacja, artefakty, idee, trudności czy inspiracje; (3) uwzględnienie zarówno literatury anglojęzycznej, jak i polskojęzycznej; (4) uporządkowanie stanu wiedzy dotyczącej społecznego świata dekonsumentów* i wskazanie istotnych kierunków przeprowadzanych badań oraz obszarów mało eksplorowanych; (5) popularyzacja zagadnienia dekonsumpcji* w polskim dyskursie naukowym.

Następnie przeprowadziłam przegląd pilotażowy (Kusztal i Piasecka, 2020), który pomógł mi ostatecznie wyodrębnić kryteria włączenia/wyłączenia stosowane dla wyszukiwanych pozycji. W wyniku tego w przeglądzie uwzględniłam:

- artykuły w recenzowanych czasopismach naukowych lub rozdziały w recenzowanych monografiach naukowych;
- publikacje wydane po 2012 roku³;
- badania w obszarze nauk społecznych (w tym: socjologia, psychologia, pedagogika, marketing i zarządzanie, antropologia, medioznawstwo, kulturoznawstwo, politologia, etnografia, studia nad rozwojem);
- badania poświęcone codziennym praktykom społecznego świata dekonsumentów;
- empiryczne badania jakościowe;
- teksty z wyraźnie zarysowaną metodą i poprawnością metodologiczną.

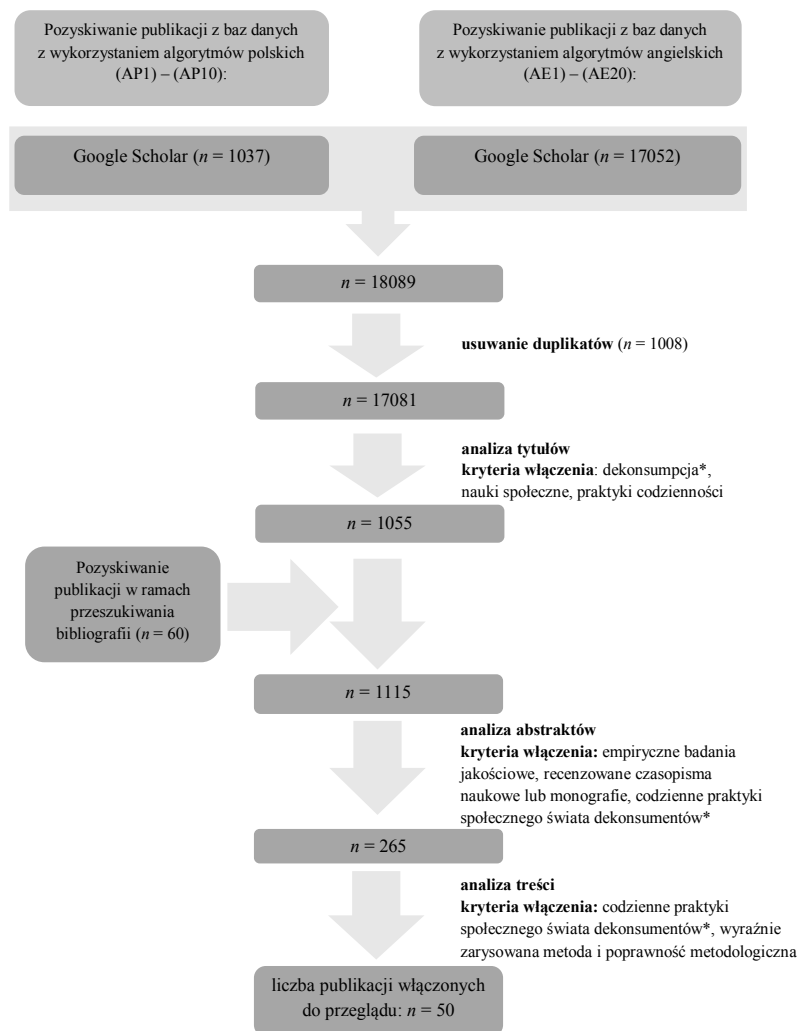
Przeegląd pilotażowy ujawnił chaos terminologiczny w obszarze dekonsumpcji* oraz wieloaspektowość i interdyscyplinarność tego zjawiska, co wpłynęło na dobór słów kluczowych i konstrukcję algorytmów wyszukiwania. Wstępne rozpoznanie wskazało również na możliwość ograniczenia eksploracji do bazy Google Scholar, ze względu na jej szeroki zakres dyscyplin i źródeł oraz wysoką liczbę generowanych rekordów.

Na kolejnym etapie dokonałam przeglądu właściwego (18 października – 17 grudnia 2022) z wykorzystaniem następujących słów kluczowych w j. polskim (oraz ich odpowiedników w j. angielskim): *społeczny/społeczne/społecznych* itp.; *metoda*⁴; oraz: *antykonsumpcja, antykonsumenci; dekonsumpcja, dekonsumenci; etyczna konsumpcja, etyczni konsumenci, etyczny konsumeryzm; zrównoważona konsumpcja, zrównoważeni konsumenci, zrównoważony konsumeryzm; odpowiedzialna konsumpcja, odpowiedzialni konsumenci, odpowiedzialny konsumeryzm; eko konsumpcja, ekologiczna konsumpcja, ekologiczni konsumenci, ekokonsumpcja; zielona konsumpcja, zielony konsumeryzm, zieloni konsumenci; weganizm,*

³ Ograniczenie to zostało wprowadzone z uwagi na dużą liczbę generowanych rekordów.

⁴ Wyszukiwanie wstępne wygenerowało zbyt dużą liczbę publikacji teoretycznych. Słowo kluczowe *metoda* umożliwiło zmniejszenie ich liczby.

weganie; freeganizm, freeganie; dobrowolna prostota; sprawiedliwy handel; zero waste; minimalizm; slow; downshifting. Etapy selekcji badań ilustruje poniższy schemat:

Rysunek 1. Przepływ wyszukiwanej i selekcjonowanej literatury

Źródło: opracowanie własne na podstawie Mazur i Orłowska, 2018.

Jak wynika z danych na diagramie, słowa kluczowe zostały wykorzystane do przeszukiwania bazy Google Scholar za pomocą 30 różnych algorytmów

wyszukiwania⁵. Wyszukiwanie, jak już wspomniałam, zostało ograniczone do publikacji wydanych po 2012 roku. Liczba łącznie wygenerowanych rekordów na pierwszym etapie wyszukiwania wyniosła 18 089 (1037 polskich i 17 052 angielskich). Po usunięciu duplikatów pozostało 17 081 pozycji, które następnie poddałam analizie tytułów. Zastosowanie wymienionych powyżej kryteriów włączenia (przede wszystkim: tematyka obejmująca praktyki codzienności dekonsumentów* oraz przynależność do obszaru nauk społecznych) doprowadziło na tym etapie do odrzucenia 16 026 pozycji. W efekcie pozostało 1055 pozycji, do których dołączyłam 60 publikacji odnalezionych podczas przeszukiwania bibliografii, otrzymując łącznie 1115 tekstów, które poddałam analizie abstraktów. Na tym etapie odrzuciłam 850 pozycji, które nie spełniały następujących kryteriów włączenia: empiryczne badania jakościowe, recenzowane czasopisma naukowe lub monografie i praktyki codzienności społecznego świata dekonsumentów*. Następnym krokiem było poddanie pozostałych 250 publikacji analizie treści, w której najistotniejszym kryterium włączenia była wyraźnie zdefiniowana przez autora metoda zbierania danych i analizy danych. Przeszukiwanie baz zakończyłam włączeniem do przeglądu 50 publikacji spełniających kryteria.

Ostatnim etapem była ekstrakcja i synteza danych. Uwzględnione pozycje poddałam syntezie ilościowej pod kątem: kraju przeprowadzonych badań, roku publikacji wyników, podmiotu badań, zastosowanych strategii zbierania danych oraz wykorzystanych ram teoretycznych. Najistotniejszym punktem przeglądu była jednak ilościowa, a następnie jakościowa analiza i synteza wyników badań, która pozwoliła na: wyłonienie kluczowych kategorii, eksplorację dotychczasowych kierunków badań i stanu wiedzy oraz wgląd w zagadnienie praktyk codzienności społecznego świata dekonsumentów*.

Stan wiedzy

W przeglądzie uwzględniłam raporty z badań przeprowadzonych w 22 krajach. Obok USA i krajów europejskich pojawiły się także badania z: Indii, Meksyku, Kanady, Malezji, Nowej Zelandii i Brazylii, co zapewniło różnorodność wyników. Najwięcej badań przeprowadzono w: USA, Polsce i Wielkiej Brytanii. Warto jednak podkreślić, że stan ten wynika najprawdopodobniej z ograniczenia wyszukiwania do języka angielskiego i polskiego. Istotną informacją jest także rok publikacji wyników. Przegląd obejmuje raporty z badań opublikowane w latach 2012–2022. Podczas wyszukiwania zidentyfikowałam mniejszą liczbę pozycji

---

⁵ Z uwagi na ograniczenia związane z długością tekstu nie podaję konkretnych utworzonych przeze mnie algorytmów wyszukiwania.

opublikowanych w przeciągu ostatnich pięciu lat (2018–2022) niż w latach 2012–2017. Najwięcej uwzględnionych publikacji pochodzi z roku 2016.

Z uwagi na wspomniany wcześniej chaos terminologiczny, będący wynikiem transdyscyplinarności eksploracji, uwzględnione w przeglądzie publikacje odmiennie określały podmiot badań. Najczęściej pojawiającym się terminem jest nazwa *etyczni konsumenci*. Często stosowanymi pojęciami są także: *freeganie*, *mieszkańcy ekowiosek* i *członkowie ekologicznych społeczności* oraz *minimaliści*. Pomimo różnorodności terminologicznej i odmiennych sposobów realizowania idei alternatywnych wobec konsumpcjonizmu, wszystkie włączone tu sposoby życia można uznać za przejawy pewnego szerszego zjawiska, jakim są praktyki codziennego przeciwstawiania się dominującemu dyskursowi konsumeryzmu. Na tej podstawie uwzględnione grupy badanych, chociaż określane odmiennymi terminami, uznałam za mniej lub bardziej bliskoznaczne i zaliczyłam do zbiorczej kategorii dekonsumpcji^{*}. Warto zwrócić również uwagę na ograniczoną różnorodność podmiotów badań realizowanych w Polsce. Niewielka liczba publikacji wiąże się z pomijaniem pewnych grup w polskim dyskursie naukowym. Największą popularnością cieszą się tu minimaliści. Pozostałe grupy badano zaledwie jednorazowo lub w ogóle.

Włączone do przeglądu badania wykorzystywały różnorodne strategie zbierania danych. Jak już wspomniałam, uwzględniłam jedynie prace, w których zostały wykorzystane metody badań jakościowych. Decyzję tę podjęłam ze względu na specyfikę pytania badawczego oraz trudność syntezy badań mieszanych (Makowska, 2020). Najczęściej wybieranymi strategiami były: obserwacja uczestnicząca i indywidualny wywiad pogłębiony. Istotną część badań opierała się także na zogniskowanych wywiadach grupowych. Badania uwzględniające przestrzeń cyfrową odpowiadają za obecność strategii: obserwacji netnograficznej, analizy treści oraz analizy dyskursu. Rzadziej wykorzystywaną strategią był wywiad narracyjny oraz wywiad biograficzny. W części badań wykorzystano także analizę wizualną i przeprowadzono autoetnografię jako refleksję nad zmianami zachodzącymi w badaczu podczas kontaktu ze społecznościami alternatywnej konsumpcji. Pojedyncze badania opierały się na technice wydobycia metafor Zaltmana oraz badaniu przez wspólne doświadczenie.

Najczęściej wykorzystywaną ramą teoretyczną w analizowanych badaniach są koncepcje Pierre'a Bourdieu, takie jak: *habitus*, *kapitał*, *dystynkcja* i *gust* (9 publikacji). Na drugim miejscu pod względem częstotliwości znajdują się: perspektywa strukturalizmu antropologicznego⁶, wliczając trójkąt kulinarny Claude'a

---

⁶ Mary Douglas nie jest reprezentantką klasycznego strukturalizmu antropologicznego, lecz wykorzystywane w badaniach koncepcje jej autorstwa dotyczące brudu i czystości mają silnie strukturalistyczne korzenie (Pelska, 2022).

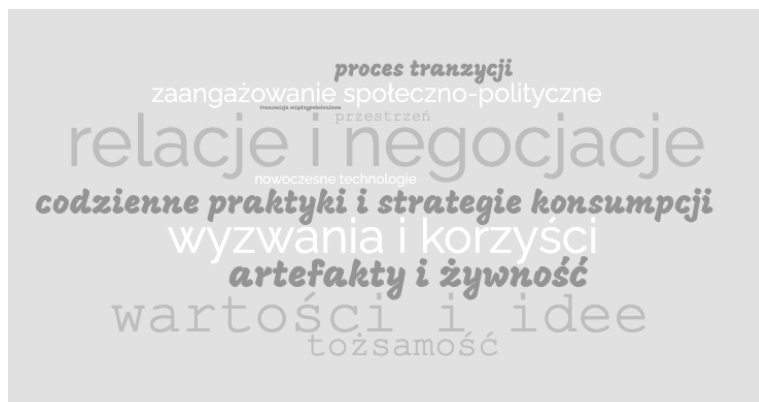

Lévi-Straussa oraz koncepcję brudu jako konstruktu społecznego Mary Douglas (3 publikacje); perspektywa etyki konsumpcji Deirdre Shaw i Terry'ego Newholma (3 publikacje); koncepcja konsumeryzmu i kultury konsumpcji Zygmunta Baumana (3 publikacje); koncepcja społeczeństwa konsumpcyjnego Jeana Baudrillarda (3 publikacje); oraz perspektywa ekofeminizmu, wliczając: koncepcję zależności pomiędzy płcią kulturową a żywnością Carol Adams, koncepcję mal-kontenta, czyli osoby psującej innym humor (ang. *killjoy*) Sary Ahmed, koncepcję ekologicznej męskości Martina Hultmana i Paula Pulé oraz koncepcję zniewolenia natury i ucisku kobiet jako dwóch przejawów tego samego zjawiska według Karen Warren. Przyjmując perspektywę makro, można wyciągnąć wniosek, że najczęściej wybieraną ramą teoretyczną są koncepcje socjologów nurtu postmodernistycznego, które zostały wykorzystane w 17 badaniach. Zaliczają się tutaj: koncepcje heterotopii (2), władzy (1) i praktyki (1) Michela Foucaulta; koncepcje habitusu, kapitału, dystynkcji i gustu Bourdieu (9); koncepcje kultury konsumpcji i konsumeryzmu Baumana (3); koncepcja społeczeństwa konsumpcyjnego Baudrillarda (3); oraz koncepcja makdonaldyzacji społeczeństwa George'a Ritze-ra (2)⁷.

Analiza i synteza wyników badań doprowadziła do wyłonienia 11 głównych kategorii pojęciowych: *nowoczesne technologie; codzienne praktyki i strategie konsumpcji; wyzwania i korzyści; relacje i negocjacje; proces tranzycji; wartości i idee; transmisja międzypokoleniowa; zaangażowanie społeczno-polityczne; artefakty i żywność; przestrzeń; tożsamość* (w tym: *autoprezentacja i autopercepcja*). Mimo że kategoria *proces tranzycji* nie występuje często w uwzględnionych tekstach, nie oznacza to niedostatecznego zainteresowania badawczego tym zagadnieniem. Z uwagi na to, że nie jest on bezpośrednio związany z praktykami codzienności, badania koncentrujące się wyłącznie na procesie tranzycji nie były włączane do przeglądu, co skutkuje małą częstotliwością tej kategorii.

---

⁷ Niektóre badania wykorzystują koncepcje więcej niż jednego wymienionego tu autora.

Rysunek 2. Frekwencyjność kategorii wykorzystywanych w jakościowych badaniach społecznego świata dekonsumpcji

Źródło: opracowanie własne.

Kluczową kategorią stosowaną do analizy społecznego świata dekonsumen-tów jest wyodrębniona w wyniku przeglądu kategoria *relacje i negocjacje*, ponie-waż w największym stopniu przykuwa ona uwagę badaczy⁸. Duże zainteresowa-nie badaczy tą kategorią nie jest zaskakujące, gdyż relacje społeczne są kluczową wartością dla dekonsumen-tów*, co potwierdzają liczne uwzględnione w przeglą-dzie badania (m.in.: Chatzidakis i in., 2012; Dimova, 2016; Duda, 2020; Gowan i Slocum, 2014; Kala i in., 2017). Kategoria ta jest także jedną z najistotniejszych z punktu widzenia pedagogiki, jako że dotyczy pozarynkowych aspektów orien-tacji antykonsumpcyjnej, związanych ze społecznym światem badanych. W celu uniknięcia inflacji znaczeń w toku analizy, wyodrębniłam cztery subobszary tej kategorii: *relacje wewnątrzgrupowe*, *relacje zewnątrzgrupowe*, *areny sporu* oraz *stygmatyzacja*.

W kontekście relacji wewnątrzgrupowych przeprowadzone badania doku-mentują, że społeczność dekonsumen-tów jest zróżnicowana, ale łączy i spaja ich antysystemowość oraz opór wobec dominujących dyskursów, co generuje poczu-cie przywiązania do wspólnoty i umożliwia obronę podzielanych wartości. Wielu badanych tworzy wspólnoty ludzi o podobnych ideach, co daje im poczucie przy-należności (Chatzidakis i in., 2012; Howell, 2013; Krалеva, 2017; Mycek, 2018; Papaoikonomou i in., 2012; Savio, 2016; Wilczak, 2016). W niektórych przypad-kach, owo poczucie wspólnoty i przynależności jest niemożliwe do znalezienia

⁸ Ze względu na ograniczenia dotyczące długości tekstu oraz dużą ilość danych charaktery-tyczną dla badań jakościowych, w artykule postanowiłam w szczególności sposób omówić tylko tę kategorię. Pozostałe będą dalej eksplorowane w ramach planowanego projektu badawczego.

w kontaktach na żywo, w związku z czym badani wykorzystują w tym celu media społecznościowe (Majdecka, 2013; Mendonça i in., 2020; Zalewska i Cobel-Tokarska, 2016). Jednocząca rola oporu przejawia się również w tym, że chociaż polska internetowa społeczność wegetarian i wegan jest podzielona, ataki z zewnątrz (od nie-wegan i nie-wegetarian) oddziałują na nią integrująco (Kowal, 2016).

Opozycja i opór oznaczają również potrzebę wsparcia, które oferują tworzone wspólnoty. Redukujący konsumpcję Szwedzi postrzegają wsparcie bliskich jako istotny element dodający siły i motywacji. Ma ono w ich ocenie wymiary: praktyczny, poznawczy, moralny i emocjonalny (Boström, 2021). U amerykańskich wegan istotną rolę w kontynuacji tego stylu życia pełni przynależność do subkultury punkowej oraz tzw. cnotliwe kręgi (ang. *virtuous circles*), zapewniające narzędzia kulturowe oraz umożliwiające dzielenie się osobistymi historiami (Cherry, 2014). Wymiana pomysłów i idei to ważny element spotkań grupowych, na które uczęszczają badani (Anantharaman, 2022; Brombin, 2015; Casey i in., 2016; Howell, 2013; Savio, 2016; Wilczak, 2016).

W obrębie badanych grup współpraca zastępuje konkurencję. Daje się to zaobserwować pośród nowojorskich freegan (Savio, 2016) oraz anarchistycznych antykonsumentów (Portwood-Stacer, 2012). W antykapitalistycznym regionie Francji, Aude, obserwuje się sieci głębokich więzi ludzkich, wzajemność relacji oraz istotną rolę wzajemnej pomocy. Mieszkańcy postrzegają przetrwanie jako zbiorowe przedsięwzięcie, nie zaś jako kwestię indywidualną. Wpływa to na brak konkurencji w obrębie społeczności oraz popularność praktyki *coup de main*, czyli służenia pomocą (Gowan i Slocum, 2014). Portugalscy konsumenci organicznych produktów również oferują sobie wzajemną pomoc, np. w kwestii noclegu i pożywienia (Saraiva i in., 2020). Mieszkańcy meksykańskich ekowiosek tworzą społeczność opartą na współpracy nie tylko z ludźmi, lecz także ze zwierzętami, dbając o ich dobrostan i przyjmując posthumanistyczną, nieantropocentryczną wizję świata (Morris, 2022).

Antysystemowe nastawienie badanych grup nie oznacza negatywnego stosunku do jakichkolwiek zasad. Badane grupy tworzą normy i egzekwują ich przestrzeganie (Majdecka, 2013). W przypadku freegan dotyczy to m.in. wymogu pozostawiania czystych śmietników i obszarów okołosmietnikowych (Savio, 2016; Pelska, 2022).

Relacje zewnątrzgrupowe – z Innymi, którzy nie podzielają wartości, stylów i praktyk życia codziennego, przyjmują dwie formy: otwartą i zamkniętą. Otwarta skupia się na normalizowaniu podejmowanych praktyk, w tym na działalności edukacyjnej. Zamknięta natomiast oznacza porzucenie dotychczasowych relacji i ograniczanie się do nowego kręgu znajomych wewnątrz grupy dekonsumentów. Mimo że dla mieszkańców meksykańskich ekowiosek samowystarczalność

i autonomia są kluczowymi wartościami, wciąż utrzymują oni relacje ze światem zewnętrznym (Morris, 2022). Członkowie londyńskich społeczności etycznej konsumpcji także wykazują dużą otwartość względem osób z zewnątrz. Jednak stosowanie przez nich w relacjach dużej ilości kontaktu fizycznego charakteryzującego się multisensorycznością (angażowaniem wielu zmysłów) jest niekomfortowe i zniechęcające dla outsiderów (Hoelscher i Chatzidakis, 2020). Mieszkańcy węgierskich ekowiosek mają poczucie wspólnoty nie tylko z członkami swojej społeczności, lecz z całym światem, co uwidoczni się w tym, że ich działania są zorientowane na rzecz dobra wszystkich ludzi (Farkas, 2017). Należy w tym miejscu wspomnieć także o działalności normalizującej, popularyzatorskiej i edukacyjnej podejmowanej przez badanych dekonsumentów*, która bez wątpienia jest kolejnym wyrazem otwartości na grupę zewnętrzną (m.in.: Chatzidakis i in., 2012; Costa i in., 2014; Saraiva i in., 2020; Wilczak, 2016). Dostrzeżono jednak również wybiórczą lub ograniczoną otwartość wobec grup zewnętrznych w przypadku nowojorskich freegan, którzy dbają o to, by utrzymywać dobre relacje z osobami bezdomnymi. Czują z nimi pewną bliskość ze względu na regularną praktykę obcowania z brudem i odpadami oraz wspólne objęcie stygmatyzacją. Ze względu na dobrowolność swoich działań (brak konieczności ekonomicznej) freeganie dają osobom w kryzysie bezdomności pierwszeństwo w zdobywaniu produktów. Podobną bliskość odczuwają także w stosunku do pracowników służb oczyszczania miasta (Lindeman, 2012).

Negatywne nastawienie wobec grupy zewnętrznej badani uważają za obustronne zjawisko (Costa i in. 2014; Papaoikonomou i in., 2016), wykazując niechęć wobec osób o odmiennym podejściu do życia i jednocześnie odczuwając ją w swoim kierunku. Daje się to dostrzec również w fakcie zmiany otoczenia społecznego, jaka towarzyszy osobom przyjmującym antykonsumpcyjny styl życia. Oddalenie się od przyjaciół prowadzących odmienne style życia i wymiana starych relacji na nowe dotyczy zarówno redukujących konsumpcję Szwedów (Isenhour, 2012), ukraińskich *downshifTERS* (Zaritska, 2015), polskich dekonsumentów (Wilczak, 2016), jak i portugalskich organicznych konsumentów (Saraiva i in., 2020). Trudno mówić o jednostronności takiej decyzji, ponieważ najczęściej podawaną przyczyną zmian jest tutaj brak zrozumienia ze strony dotychczasowych znajomych. Inna grupa badanych Szwedów doświadcza licznych konfliktów i żartanych dyskusji ze znajomymi o odmiennych poglądach. Prowadzi to do powstawania chęci poszukiwania podobnych do siebie osób, które będą mogły zapewnić im poczucie przynależności (Boström, 2021). Wielu wschodnioeuropejskich *downshifTERS* skarży się na brak wsparcia ze strony najbliższych oraz płynącą z ich strony silną krytykę. Nie jest to jednak norma, ponieważ zdarzają się przypadki, w których członkowie rodziny są wspierający, widząc ogrom ciężkiej pracy wkładanej przez daną osobę w nowy styl życia (Duda, 2020). Wsparcie ze strony

rodziny i przyjaciół jest cenne dla amerykańskich wegan, ponieważ tym, którzy go doświadczają, ułatwia ono kontynuację tego stylu życia. Interesującym wnioskiem płynącym z badań jest jednak to, iż wegańscy mężczyźni otrzymują więcej pozytywnego wsparcia od nie-wegan niż kobiety (Cherry, 2014).

Istotnym rezultatem prowadzonych badań jest ujawnianie aren sporu, które obejmują zarówno relacje wewnątrzgrupowe, jak i zewnątrzgrupowe i dotyczą odmiennych wartości oraz łamania reguł i norm. W kontekście aren sporu w relacjach wewnątrzgrupowych najistotniejszym odkryciem wydaje się obecność konfliktów, których osi są różnice w odpowiedziach na pytanie o kryteria, jakie powinien spełniać prawdziwy wegetarianin, weganin (Kowal, 2016) lub minimalista (Mendonça i in., 2020). Badane społeczności dekonsumentów są podzielone pod względem wyznawanych wartości. Wegetarianie i weganie wybierają ten styl życia ze względu na korzyści zdrowotne lub przez pragnienie dbałości o dobrostan zwierząt i środowisko. Grupa dzieli się zatem na osoby, u których dominują wartości egoistyczne oraz na altruistów. Podział ten uwidoczni się w licznych konfliktach o tematyce politycznej, ekonomicznej i społecznej (Kowal, 2016). Podobne zjawisko zaobserwowali badacze w grupie brazylijskich minimalistów, dzielących się na hedonistów i altruistów (Mendonça i in., 2020). Obok wspomnianych wyżej sporów, w obrębie grupy wewnętrznej zaobserwowano także konflikty spowodowane łamaniem ustalonego regulaminu (Majdecka, 2013).

Jak wynika z analiz, areny sporu w relacjach zewnątrzgrupowych zasadzają się na różnicach ideologicznych, które manifestują się jako wzajemne niezrozumienie. Polscy minimaliści opisują na przykład konflikty z rodzicami i dziadkami, którzy nie są w stanie zrozumieć braku telewizora w domu (Kramarczyk, 2015). Brak możliwości skoncentrowania się na treściach przekazywanych w telewizji oznacza konieczność zwrócenia się w kierunku relacji z bliskimi, co niewątpliwie wiąże się z większą trudnością i dyskomfortem. Ze względu na częstotliwość konfliktów i ich wykluczający charakter portugalscy konsumenci organicznych produktów żyją jednocześnie w dwóch światach, starając się nie komunikować własnych poglądów osobom spoza swojej grupy (Saraiva i in., 2020). Ważną koncepcją pojawiającą się w publikacjach poświęconych arenom sporu jest koncepcja malkontenta lub osoby psującej innym zabawę (ang. *killjoy*). Odnosi się ona do osób, które przeciwstawiając się dominującemu dyskursowi, wydobywają na światło dzienne jego problemy, o których otoczenie wolałoby nie wiedzieć. Zarówno badani brytyjscy weganie (Twine, 2014), jak i redukujący konsumpcję Szwedzi (Boström, 2021) czują, że pełnią rolę malkontentów, gdy znajdują się w towarzystwie osób z grupy zewnętrznej. Popularność tematów związanych z konsumpcją utrudnia ukrywanie własnych przekonań i praktyk.

Mimo że odkrycia dotyczące stygmatyzacji mogłyby zostać uwzględnione we wspomnianych wyżej kategoriach, postanowiłam poświęcić im odrębną sek-

cję ze względu na wagę tego zagadnienia oraz jego wieloaspektowość⁹. Kategoria ta pojawia się najczęściej w badaniach poświęconych freeganom. Osoby te na co dzień obcują z objętymi społecznym tabu brudem i odpadami. Ponadto wydobycie produktów ze śmietników najczęściej odbywa się nocą i jest działalnością nielegalną, co służy zwiększonemu poczuciu stygmatyzacji (Savio, 2016). Badacze zwracają w tym temacie szczególną uwagę na sposoby radzenia sobie ze stygmatyzacją, których łącznie wymieniają cztery: odwracanie stygmatyzacji, podkreślanie dobrowolności, koncentracja na etycznych motywacjach oraz wsparcie wspólnoty. Odwracanie stygmatyzacji, czyli nakładanie stygmatu na dominujący dyskurs lub „stygmatyzowanie stygmatyzującego”, jest najszerzej omówionym rozwiązaniem. Odbywa się ono za pośrednictwem trzech działań: (1) odwrócenie ideologii (zastąpienie ideologii konsumpcjonizmu antykonsumpcyjnym i ekologicznym nastawieniem); (2) odwrócenie praktyk (odzyskiwanie zamiast kupowania oraz „nieposiadanie” zamiast posiadania, które widoczne jest w praktykach dzielenia się oraz w redukcji posiadanych przedmiotów); (3) odwrócenie środków (estetyzacja odpadów i poddawanie ich rytuałom) (Nguyen i in., 2014). Punkt ostatni jest działaniem, które opisuje także Agata Pelska (2022), mówiąc o nadawaniu odpadom własnych klasyfikacji pozakulturowych przez freegan oraz o zmianie statusu odpadów. Istotne w radzeniu sobie ze stygmatyzacją jest także podkreślanie dobrowolności podejmowanych praktyk (Nguyen i in., 2014) oraz związana z nim koncentracja na etycznych motywacjach działań (Pelska, 2022). Freeganizm jest dobrowolnym wyborem jednostek, które nie są do niego zmuszone przez trudną sytuację ekonomiczną. Jest to w przeważającym stopniu próba życia w zgodzie z wyznawanymi wartościami oraz realizacja antykonsumpcyjnych i antykapitalistycznych idei.

Wspomniane wcześniej wspólnoty i nieformalne organizacje również odgrywają istotną rolę w przeciwstawianiu się stygmatyzacji przez freegan, którzy w obrębie grupy nie odczuwają wstydu w związku ze swoimi praktykami (Nguyen i in., 2014; Savio, 2016). Łatwiej im przełamywać społeczne tabu, będąc otoczonymi przez podobnych do siebie, dlatego też wielu z nich (aczkolwiek nie wszyscy) korzysta z grupowego przeszukiwania kontenerów na śmieci (Lindeman, 2012). Wspólnie krytykują także marnotrawstwo, życie bogatych osób oraz dominujący dyskurs, wspierając się i oferując sobie wzajemną akceptację (Capponi, 2020). W podobny sposób ze stygmatyzacją radzą sobie mężczyźni przedstawiciele wegetarian i wegan, otaczający się osobami o podobnych ideałach, którzy – w przeciwieństwie do grupy zewnętrznej – nie postrzegają ich praktyk jako

---

⁹ Stygmatyzacja dotyczy relacji zewnątrzgrupowych i powoduje pojawianie się ukrytych lub jawnych sporów, a sposoby radzenia sobie ze stygmatyzacją w dużym stopniu związane są z relacjami wewnątrzgrupowymi. Uniemożliwia to więc umieszczenie całości odkryć związanych ze stygmatyzacją w obrębie jednej z pozostałych kategorii.

sprzecznych z wzorcem męskości (Mycek, 2018). Wspólne krytykowanie typowo „męskiego” przywiązania do pieniędzy i przedmiotów oraz „męskiego” zainteresowania gadżetami pomaga również męskim członkom estońskich społeczności ekologicznych w radzeniu sobie ze stygmatyzacją i presją społeczną (Pajumets i Hearn, 2021).

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzony przegląd systematyczny dowodzi, że zjawisko dekonsumpcji staje się coraz powszechniejszym polem eksploracji badaczy reprezentujących różne dyscypliny nauk społecznych. Najczęściej eksplorowanym zagadnieniem w Polsce są praktyki minimalizmu, lecz obszar ten wymaga pogłębienia o badania dotyczące praktyk w przestrzeni fizycznej (dotychczasowe badania przeprowadzono głównie w przestrzeni cyfrowej). Warto w szerszym stopniu eksplorować również zagadnienie praktyk codzienności społecznego świata polskich: *downshifTERS*, dekonsumentów, freegan i wegan. Inspirując się kierunkami badań za granicą, istotne byłoby rozpoznanie społecznego świata polskich: mieszkańców ekowiosek, przedstawicieli ruchu dobrowolnej prostoty, konsumentów organicznych produktów, etycznych konsumentów i członków kooperatyw – których można określić mianem dekonsumentów. Szczególnie interesującymi zagadnieniami dla pedagogów wydają się tu być: relacje wewnątrz- i zewnątrzgrupowe, areny sporu i negocjacje, presja społeczna i stygmatyzacja, a także wartości i idee, tożsamość, autopercepcja, autoprezentacja, zaangażowanie społeczno-polityczne oraz transmisja międzypokoleniowa. Badania poświęcone tym obszarom pozwoliłyby pogłębić wiedzę na temat istoty oraz społecznych konsekwencji zjawiska dekonsumpcji* w postsowieckich krajach o niższym poziomie dobrobytu. Interesujące zagadnienie z punktu widzenia pedagogiki stanowi również nieformalna działalność edukacyjna i wychowawcza dekonsumentów*, która jest niedostatecznie eksplorowana nie tylko w polskojęzycznej, ale również anglojęzycznej literaturze.

Badacze, których publikacje uwzględniono w przeglądzie, sugerują, iż zagadnienie dekonsumpcji* nie jest dostatecznie eksplorowane w krajach Europy Wschodniej, do grupy tej zaliczając wszystkie kraje postsowieckie (Duda, 2020; Kala i in., 2017; Kraleva, 2017; Zartiska, 2015). Przeprowadzony przegląd wskazuje na podobne zjawisko, lecz ograniczenie językowe uniemożliwia definitywne określenie stanu wiedzy w tym zakresie. Uwzględniłam w nim jedynie publikacje polsko- i anglojęzyczne, z pełną świadomością pominięcia potencjalnego bogactwa badań publikowanych w innych językach. W związku z tym wyciągane tu wnioski odnoszą się przede wszystkim do badań przeprowadzanych w Polsce.

Usprawiedliwia to częściowo fakt, iż jakościowe przeglądy systematyczne nie dążą na ogół do zidentyfikowania całej dostępnej na dany temat literatury, lecz do nasycenia wyłanianych kategorii (Makowska, 2020, s. 162). Kolejne ograniczenie wynika ze specyfiki badań jakościowych oraz trudności związanych z ich syntezowaniem. Subiektywność badań jakościowych wpływa bowiem na subiektywność całego przeglądu (Makowska, 2020, s. 163), a ilość danych jest tutaj stosunkowo większa niż w przypadku badań ilościowych, co utrudnia syntezę odkryć. Istotnym ograniczeniem jest również różnorodność terminologiczna w odniesieniu do zjawisk określanых mianem dekonsumpcji*. Wykorzystane słowa kluczowe nie wyczerpują wszystkich możliwości nazewniczych i nie obejmują całego wachlarza ruchów społecznych i alternatywnych stylów życia.

Bibliografia

- Anantharaman M. (2022). Is it sustainable consumption or performative environmentalism?. *Consumption and Society*, 1(1), 120–143. DOI: 10.1332/LTTT8626.
- Baudrillard J. (2006). *Spółczesność konsumpcyjna, jego mity i struktury*. Tłum. S. Królak. Warszawa: Sic!.
- Bauman Z. (1998). *Prawodawcy i tłumacze*. Tłum. A. Ceynowa i J. Giebułtowski. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Bauman Z. (2006). *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*. Tłum. S. Obirek. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Białek E. (2007). Edukacja dla zrównoważonego rozwoju. *Problemy Ekorozwoju*, 2(1), 67–73.
- Boström M. (2021). Social relations and challenges to consuming less in a mass consumption society. *Sociologisk Forskning*, 58(4), 383–406.
- Bourdieu P. (2004). *Męska dominacja*. Tłum. L. Kopciwicz. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Brombin A. (2015). Faces of sustainability in Italian ecovillages: food as “contact zone.” *International Journal of Consumer Studies*, 39(5), 468–477. DOI: 10.1111/ijcs.12225.
- Byłok F. (2016). Konsumpcja hedonistyczna a konsumpcja etyczna. Czy potrzebna jest społecznie odpowiedzialna konsumpcja?. *Studia i Prace WNEIZ US*, 43(3), 39–55.
- Capponi G. (2020). The taste of waste: reclaiming and sharing rotten food among squatters in London. *Food, Culture & Society*, 23(4), 489–505. DOI: 10.1080/15528014.2020.1773691.

- Casey K., Lichrou M. i O'Malley L. (2016). Unveiling Everyday Reflexivity Tactics in a Sustainable Community. *Journal of Macromarketing*, 37(3), 227–239. DOI: 10.1177/0276146716674051.
- Chatzidakis A., Maclaran P. i Bradshaw A. (2012). Heterotopian space and the utopics of ethical and green consumption. *Journal of Marketing Management*, 28(3–4), 494–515. DOI: 10.1080/0267257X.2012.668922.
- Cherry E. (2014). I Was a Teenage Vegan: Motivation and Maintenance of Lifestyle Movements. *Sociological Inquiry*, 85(1), 55–74. DOI: 10.1111/soin.12061.
- Chmara R. (2019). Posthumanistyczny wymiar ekologii. *Sztuka i Dokumentacja*, 20, 105–112.
- Ciążela A. (2015). Postrzeganie osób dbających o środowisko przez młodych Polaków. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 13(4), 65–84.
- Costa S., Zepeda L. i Sirieix L. (2014). Exploring the social value of organic food: a qualitative study in France. *International Journal of Consumer Studies*, 38(3), 228–237. DOI: 10.1111/ijcs.12100.
- D'Alisa G., Demaria F. i Kallis G. (red.) (2020). *Dewzrost. Słownik nowej ery*. Tłum. Łucja Lange. Łódź: LangeL-Łucja Lange. Zaczepnięte 12 lipca 2022. Strona internetowa <https://www.beezar.pl/ksiazki/dewzrost-sloownik-nowej-ery>
- Dimova N. (2016). Land, Labour and Rural Downshifting in Post-socialist Bulgaria. *Ethnologia Balkanica*, 19, 101–120.
- Duda A. (2020). The Phenomenon of Downshifting in Central and Eastern European Countries: Case Studies from Poland, the Czech Republic, and Slovakia. *Journal of Economic Sociology*, 21(5), 112–137.
- Farkas J. (2017). 'To Separate from the Umbilical Cord of Society': Freedom as Dependence and Independence in Hungarian Ecovillages. *Etnofoor*, 29(1), 81–100.
- Futyma S. (2016). O niektórych aspektach etosu edukacyjnego i konsumpcji. *Parrezja. Czasopismo Forum Młodych Pedagogów przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN*, 5(1), 15–25.
- Giroux H. (2012). *Disposable Youth, Racialized Memories, and the Culture of Cruelty*. New York – Oxford: Routledge.
- Golka M. (2012). *Cywilizacja współczesna i globalne problemy*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Gowan T. i Slocum R. (2014). Artisanal Production, Communal Provisioning, and Anticapitalist Politics in the Aude, France. W: J.B. Schor i C.J. Thompson (red.), *Sustainable Lifestyles and the Quest for Plenitude. Case Studies of the New Economy*. New Haven – London: Yale University Press.
- Hoelscher V. i Chatzidakis A. (2020). Ethical Consumption Communities Across Physical and Digital Spaces: An Exploration of Their Complementary and

- Synergistic Affordances. *Journal of Business Ethics*, 172, 291–306. DOI: 10.1007/s10551-020-04477-6.
- Howell R.A. (2013). It's not (just) "the environment, stupid!" Values, motivations, and routes to engagement of people adopting lower-carbon lifestyles. *Global Environmental Change*, 23(1), 281–290. DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2012.10.015.
- Isenhour C. (2012). On the challenges of signalling ethics without the stuff: Tales of conspicuous green anti-consumption. W: J.G. Carrier i P.G. Luetchfords (red.), *Ethical Consumption. Social Value and Economic Practice*. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Jameson F. (1997). Postmodernizm i społeczeństwo konsumpcyjne. W: R. Nycz (red.), *Postmodernizm. Antologia przekładów* (s. 190–213). Kraków: Wydawnictwo Baran i Suszyński.
- Kala L., Galčanová L. i Pelikán V. (2017). Narratives and Practices of Voluntary Simplicity in the Czech Post-Socialist Context. *Czech Sociological Review*, 53(6), 833–856. DOI: 10.13060/00380288.2017.53.6.377.
- Katona G. (1964). *The Mass Consumption Society*. New York: McGraw-Hill.
- Konstańczak S. (2005). *Wybrane zagadnienia ekofilozofii*. Słupsk: Wydawnictwo Pomorskiej Akademii Pedagogicznej.
- Korwin-Szymanowska A. i Tuszyńska L. (2022). Paradoksalne zachowania ekologiczne dostrzegane przez studentów pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 17(64), 39–51.
- Kowal E. (2016). „To, że ileś tam osób powiedziało, że nie może się wegetarianką nazywać, to nie znaczy, że rzeczywiście nie może” – tendencje w konstruowaniu i negocjowaniu tożsamości przez wegetarian i wegan. W: W. Źarski i T. Piasecki (red.), *Kuchnia i stół w komunikacji społecznej. Tekst, dyskurs, kultura*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Krалеva V. (2017). Understanding Voluntary Simplifiers in Bulgaria. *Marketing and Business Development Journal*, 3(1), 90–96.
- Kramarczyk K. (2015). Mieć czy być? Minimalizm jako przykład świadomej konsumpcji w świetle badań własnych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 414, 270–285. DOI: 10.15611/pn.2015.414.21.
- Kusztal J. i Piasecka M. (2020). Przegląd systematyczny raportów badawczych w tworzeniu szkolnego programu profilaktycznego w kontekście zapobiegania wykluczeniu społecznego uczniów. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 15(3). DOI: 10.35765/eetp.2020.1557.07.
- Lindeman S. (2012). Trash Eaters. *Gastronomica: The Journal of Food and Culture*, 12(1), 75–82. DOI: 10.1525/gfc.2012.12.1.75.
- Łuczka W. (2016). Zrównoważona konsumpcja i uwarunkowania jej rozwoju. *Handel Wewnętrzny*, 6(365), 136–145.

- Majdecka E. (2013). Niekupowanie – stare zjawisko w nowej odsłonie. *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 41(1), 143–152.
- Makowska M. (2020). *Przegląd systematyczny krok po kroku*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Mazur Z. i Orłowska A. (2018). Jak zaplanować i przeprowadzić systematyczny przegląd literatury. *Polskie Forum Psychologiczne*, 23(2), 235–251. DOI: 10.14656/PFP20180202.
- Mazurek M. (2018). Kultura konsumpcyjna jako kontekst refleksji i praktyki pedagogicznej. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 247(1), 105–119.
- Melosik Z. (2011). Kultura, akademia i edukacja – modernistyczno/postmodernistyczne interpretacje. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 46–72.
- Melosik Z. (2012). Mass media, tożsamość i rekonstrukcje kultury współczesnej. W: W. Skrzydlewski i S. Dylak (red.), *Media – Edukacja – Kultura. W stronę edukacji medialnej* (s. 32–49). Poznań – Rzeszów: Polskie Towarzystwo Technologii i Mediów Edukacyjnych.
- Mendonça G., Rocha A.R. i Tayt-son D. (2020). The minimalist process: An interpretivist study. *Journal of Consumer Behaviour*, 20(5), 1040–1050. DOI: 10.1002/cb.1912.
- Moore J.W. (red.) (2016). *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: PM Press.
- Morris O. (2022). How ecovillages work: more-than-human understandings of rentabilidad in Mexican ecovillages. *Sustainability Science*, 17, 1235–1246. DOI: 10.1007/s11625-022-01162-7.
- Mycek M.K. (2018). Meatless meals and masculinity: How veg* men explain their plant-based diets. *Food and Foodways*, 28(3), 223–245. DOI: 10.1080/07409710.2017.1420355.
- Neale A. (2007). (Nie)przyjemności zielonego konsumeryzmu. W: K. Romanişzyn (red.), *Nowa droga do zniewolenia? O życiu w społeczeństwie konsumpcyjnym* (s. 115–142). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nguyen H.P., Chen S. i Mukherjee S. (2014). Reverse stigma in the Freegan community. *Journal of Business Research*, 67(9), 1877–1884. DOI: 10.1016/j.jbusres.2013.12.001.
- Pajumets M. i Hearn J. (2021). Doing Gender by Not Doing Gender in Eco-Communities: Masculine Identity Talk Within a “Gender-Neutral” Worldview. W: P.M. Pulé i M. Hultman (red.), *Men, Masculinities, and Earth. Palgrave Studies in the History of Science and Technology*. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-030-54486-7_14.
- Papaoikonomou E., Cascon-Pereira R. i Ryan G. (2016). Constructing and communicating an ethical consumer identity: A Social Identity Approach. *Journal of Consumer Culture*, 16(1), 209–231. DOI: 10.1177/1469540514521080.

- Papaoikonomou E., Valverde M. i Ryan G. (2012). Articulating the Meanings of Collective Experiences of Ethical Consumption. *Journal of Business Ethics*, 110, 15–32. DOI: 10.1007/s10551-011-1144-y.
- Patrzalek W. (2019). *Dekonsumpcja. Motywy. Cele. Funkcje*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Pelska A. (2022). Freeganin w kłopotach. Aksjologiczny stosunek do brudu i pożywienia. *Hybris*, 57, 24–48. DOI: 10.18778/1689-4286.57.02.
- Petticrew M. i Roberts H. (2006). *Systematic Reviews in the Social Sciences: A Practical Guide*. Padstow: Blackbell Publishing.
- Portwood-Stacer L. (2012). Anti-consumption as tactical resistance: Anarchists, subculture, and activist strategy. *Journal of Consumer Culture*, 12(1), 87–105. DOI: 10.1177/1469540512442029.
- Radomska M. (2010). Braidotti/Haraway – perspektywa posthumanizmu. *Nowa Krytyka*, 24–25, 57–74.
- Ritzer G. (2003). *Makdonaldyzacja społeczeństwa*. Tłum. L. Stawowy. Warszawa: Muza.
- Saraiva A., Fernandes E. i von Schwedler M. (2020). The green identity formation process in organic consumer communities: Environmental activism and consumer resistance. *Qualitative Market Research*, 23(1), 69–86. DOI: 10.1108/QMR-05-2018-0048.
- Savio G. (2016). Organization and Stigma Management: A Comparative Study of Dumpster Divers in New York. *Sociological Perspectives*, 60(2), 416–430. DOI: 10.1177/0731121416632012.
- Tupieka-Buszmak A. (2016). Konsumpcjonizm w kulturze i edukacji muzycznej. Zarys problematyki i wymiaru zjawiska. *Parezja. Czasopismo Forum Młodych Pedagogów przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN*, 5(1), 96–108.
- Twine R. (2014). Vegan Killjoys at the Table—Contesting Happiness and Negotiating Relationships with Food Practices. *Societies*, 4(4), 623–639. DOI: 10.3390/soc4040623.
- Wilczak A. (2016). Dekonsumpcja jako przejaw odpowiedzialnej postawy i styl życia konsumenta w świetle analizy jakościowej. *Handel Wewnętrzny*, 3(362), 388–402.
- Zalewska J. i Cobel-Tokarska M. (2016). Rationalization of Pleasure and Emotions: The Analysis of the Blogs of Polish Minimalists. *Polish Sociological Review*, 196(4), 495–512.
- Zaritska N. (2015). Downshifting as alternative lifestyle practices and result of individual voluntary life strategies: case of Ukrainian society. *Teorija in Praksa*, 52(1–2), 220–235.